

راهکارهای تربیت اجتماعی کودکان در قرآن و نهج البلاغه

سیمین عتیقه زاده^۱

چکیده

تربیت به معنی پرورش دادن و از زمان بعثت انبیا مورد توجه بوده و اسلام برای آن اهمیت خاصی قائل است. تربیت ابعاد گوناگونی دارد که تربیت اجتماعی در دوران کودکی مورد توجه این پژوهش است. اسلام برای ساختن جامعه ایمانی و اخلاقی اصول و روش هایی دارد که یکی از آنها توجه به تربیت اجتماعی کودک و آموختن آداب معاشرت است. خانواده و بعد از آن مدرسه به عنوان اولین محیط پرورش کودک مهمترین نقش را ایفا می کنند. تربیت اجتماعی اصولی دارد از جمله: اهتمام به بازی و تفریح کودک، تکریم و محبت، آموزش حیا و تربیت جنسی، مسئولیت پذیری، مدارا و نرمی کردن با کودک، تعاون و همکاری در محیط خانه و مدرسه. کودکی که از سالهای آغازین زندگی مفاهیمی مثل گذشت، انفاق، همکاری و مشارکت عمومی، مسئولیت پذیری و مهرورزی را بیاموزد تبدیل به عنصری خدمتگزار و مفید برای جامعه خواهد شد، که نمونه آن را در حیات طیبه ائمه (علیهم السلام) و شهدا می بینیم.

کلید واژه ها: تربیت، اجتماع، تربیت اجتماعی.

^۱. سطح دو، مدرسه علمیه کوثر خرمشهر، simin۷۵۷۵۵@gmail.com

مقدمه

زمانی که خداوند آدم را آفرید در وی نیازهایی را به ودیعه گذاشت که لازمه ی تحقق آن زندگی جمعی و اجتماعی بوده و تردیدی نیست که بشر به صورت جمعی زندگی می کند، بنابراین لازم است مقدمات و شرایط زندگی اجتماعی را بیاموزد و در راستای آن به سعادت دنیوی و اخروی برسد.

از پژوهش های قبلی که در این زمینه صورت گرفته، می توان به نمونه هایی از جمله «کتاب فرهنگ تربیت» از اسماعیل یزدی و کتاب «جامعه شناسی» از آنتونی گیدنز اشاره کرد که در این منابع از مقوله تربیت اجتماعی بحثی صورت نگرفته و بیشتر به مسئله تربیت به طور کلی بحث شده است، ولی در مقاله پیش رو ابعاد دقیق تری از تربیت اجتماعی کودک از منظر قرآن و نهج البلاغه پرداخته شده است.

با توجه به اهمیت تربیت کودک که در اجتماع دارد، در این مقاله بر آن شدیم که نشان دهیم فرهنگ مهرورزی، گذشت، انفاق، احترام و...، مواردی است که در سایه زندگی اجتماعی و رعایت آداب آن امکان پذیر است. اسلام نیز اجتماعی بودن بشر را با سفارش به نماز جماعت، صله رحم و نفقات واجب و مستحب و انواع جهاد نمایان می سازد. بهترین زمان برای آموختن آداب معاشرت را اوائل کودکی می داند. از این رو به تربیت حسن و آداب معاشرت نیکو سفارش و اهتمام فراوان دارد تا در سایه ی آن به کمال و سعادت معنوی و اخروی برسد. در این مقاله در صدد آمادیم که راهکارهایی را برای تربیت اجتماعی کودک از منظر قرآن و روایات برای خواننده تبیین کنیم.

سوال اصلی: راهکارهای تربیت اجتماعی کودک در قرآن و نهج البلاغه چیست؟

مفهوم شناسی

۱- تربیت

تربیت از ریشه رب و به معنای پروراندن، آموختن، روش و رفتاری که به کسی یاد دادن، آموزش دادن مهارتی خاص به کسی.^۱ و در اصطلاح فرایندی است که منجر به آموزش و تعلیم اخلاق و رفتار خاص از طرف والدین یا مربی به فرزند می گردد.^۲ و نیز تربیت در انسان به معنای فراهم آوردن زمینه ی رشد و پرورش استعداد های درونی و قوای جسمانی و روانی او برای وصول

^۱. انوری، ذیل فرهنگ بزرگ سخن، ص ۱۶۷.

^۲. عیسی زاده، خانواده قرآنی، ص ۱۵.

به کمال مطلوب است و این کار در واقع عملی است آگاهانه با هدف رشد دادن، ساختن، دگرگون کردن و شکوفا نمودن استعدادهای مادرزادی بشر و تربیت برای فراهم آوردن زمینه ی فکری برای به فعلیت رساندن قوا و استعداد های نهفته آدمی و تعدیل غرائز در جهت رساندن انسان به هدف نهایی خود که مقام قرب خداوند است، می باشد.^۱

۲- اجتماع

اجتماع در لغت به معنای گردآمدن و تجمع می باشد و در اصطلاح به معنی هیات و ترکیبی است از اشخاص موجود، که وضع و حالت انسان ها یا حیواناتی را نشان می دهد که بر پایه قانونی مشترک زندگی می کنند.^۲

۳- تربیت اجتماعی

تربیت اجتماعی عبارتند از رشد و نمو دادن ابعاد اجتماعی انسان و به عبارتی، شکوفا کردن استعداد های مدنی و اجتماعی آدمیان ارتباط دارد، تا افراد از این طریق، به بهترین شکل، حقوق، وظایف و مسئولیت های خود را نسبت به هموعان خود بشناسد و آگاهانه و با عشق برای عمل به آن وظایف و مسئولیت ها قیام کنند.^۳ برخی با توجه به این حقیقت و اینکه در اسلام هدف غایی زندگی اجتماعی انسان، قرب خداوند است. در تعریف تربیت اجتماعی گفته اند: «ایجاد زمینه ها، رفع موانع، و استفاده از عوامل و شیوه های مؤثر، به منظور پرورش و شکوفایی استعداد های اجتماعی متربی و ایجاد تعادل و هماهنگی میان آنها تا متربی در روند تدریجی و مستمر، با اراده آزاد و فعال، به شکل درونی به هدف غایی تربیت، یعنی قرب الهی رهنمون شود».^۴ عناصر تربیت اجتماعی عبارت است از: ۱- رشد و تقویت روابط اجتماعی؛ ۲- رشد و آگاهی های اجتماعی، رفتار اجتماعی و اهداف مشترک.^۵

اهمیت تربیت فرزند در اسلام

اهمیت تربیت آدمی بر کسی پوشیده نیست؛ زیرا یکی از ویژگی های آدمی تربیت پذیری است. همه مکاتب و مذاهب و ممالک به تربیت آدمی در دوران کودکی به دلایل متعددی والدین اهمیت

^۱. اسماعیلی یزدی، فرهنگ تربیت، ص ۳۹.

^۲. rasekhoon.net.

^۳. حاجی ده آبادی، درآمدی بر نظام تربیتی اسلام، ص ۱۱۵.

^۴. رجیبان و دیگران، تربیت اجتماعی سیاسی از منظر قرآن و نهج البلاغه، ص ۱۳.

^۵. نحلاوی، تربیت اجتماعی در اسلام، ص ۷۵.

ویژه می دهند. اسلام نیز بر تربیت در دوران کودکی تأکید فراوان داشته است. آن را از جمله وظایف والدین و در شمار حقوق فرزندان می داندو معصومان (علیهم السلام) در روایات متعددی بر ضرورت اهمیت و تربیت در این دوران تأکید کرده اند و برخی از روایات چنین نیست. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می فرماید: «لَأَنْ يُؤَدَّبَ أَحَدُكُمْ وَلَدُهُ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَتَصَدَّقَ بِنِصْفِ صَاعٍ كُلِّ يَوْمٍ؛ اگر پدری فرزندش را تربیت کند بهتر از این است که روزی یک و نیم کیلوگرم طعام صدقه بدهد». امام علی (علیه السلام) در نامه ای به فرزندش امام حسن (علیه السلام) در مورد تربیت، علت را اینگونه بیان می فرماید: «قلب کودک مانند زمین خالی است که هر بذری در آن بکارند، می روید. از این رو تربیت تو را در کودکی و پیش از آنکه قلبت سخت و ذهنت مشغول شود آغاز کردم تا تو حقیقت آنچه را که اهل تجربه تو از تجربه مجرد آن بی نیاز می سازند، با رأی قاطع بپذیری.^۱ نخستین و مهمترین دلیل اهمیت تربیت در دوران کودکی این است که قلب کودک که باید در عرش الرحمان شود، در این دوران خالی است. قلب کودک مانند زمینی است که هنوز بذری در آن کشت نشده و هر آنچه در آن کشت شود به بار خواهد نشست. بنابراین می توان هر گونه صفات اخلاقی و اجتماعی را در کودک پروراند. در قلبی که خالی است هم می توان صداقت، اخلاص و امانت کشت کرد. وهم دروغ، ریا، خیانت، هم ایمان و توحید وهم کفر و شرک و هم می توان آن را عرش رحمان و هم لانه شیطان!.

دومین دلیل در دوران کودکی هنوز ذهن کودک با آموزش های بی فایده و مسائل معیشتی و دنیوی همچون خانواده و فرزندان و جمع مال مشغول نشده است. کودک فارغ از همه این افکار و می توان به راحتی آموزش و تربیت لازم را پذیرا شود. نکته قابل توجه اینکه منظور امام از تشبیه قلب کودک به زمین خالی، خالی بودن مطلق نیست، چرا که نقش وراثت و عوامل پیشینی از نظر اسلام تربیت کودک یکی از دستاوردهای مهم روانشناسان برای تربیت کودک، مطالعات بسیاری انجام داده اند تا بتواند کودک را آنچنان که باید باشد، مورد تربیت قرار دهند. مکتب اسلام نیز از دیر باز در اندیشه ی تربیت کودک بود و طریقه تربیت صحیح کودک را به افراد جامعه یادآوری نموده است. بنابراین تربیت کودک از محیط خانواده که اول زندگی او مصوب می شود، آغاز می گردد. روانشناسان علوم تربیتی در زمینه تربیت کودک از راه راهنمایی های خود والدین را در تربیت فرزندان یاری رسانده اند. اسلام، والدین را به تربیت نیکوی خود و فرزندان شان ترغیب و

^۱ . نهج البلاغه، نامه ۳.

تشویق کرده است. خداوند متعال در قرآن کریم فرموده اند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَاراً وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجَارَةُ؛ ای کسانی که ایمان آورده اید خود و خانواده خود را از آتش نگهدارید».^۱ مولای بزرگوار امیر المؤمنین (علیه السلام) در تفسیر این آیه شریفه فرمودند: «به خود و خانواده خود خوب بیاموزید و آنها را تربیت کنید».

با توجه به آیه مذکور و شرح آن اهمیت تربیت فرزندان به خوبی آشکار می شود. فرزندانی که تحت سرپرستی والدین قرار می گیرند، امید است که اگر به خوبی تربیت شوند، بتوانند افراد مفیدی برای خود و جامعه باشند؛ زیرا تربیت فرزندان می تواند بهترین هدیه از سوی والدین برای فرزندان محسوب شوند.

کودکی که در خانواده با ایمان و روشن دل تربیت شده باشد، دارای ارزش والایی است. زیرا زندگی انسان بر پایه تربیت صحیح استوار است و اگر کودکی نیکو تربیت شود. بدون تردید پاداش اخروی نیز برای والدین باشد. زیرا اثر فرزند صالح پس از مرگ والدین همواره به آنها می رسد. خداوند متعال آنها را به خاطر تربیت فرزند صالح مورد تکریم قرار می دهد. بزرگان و خردمندان عالم از دیر زمان در سخنان و مباحث خود به مسائل تربیتی اهمیت داده اند. کانت روانشناس گفتند: «تربیت بزرگترین و سخت ترین مسأله که برای حل کردن به انسان داده می شود، زیرا که بصیرت انسان بسته به تربیت اوست و این یکی هم شبه به بصیرت او»^۲

مراحل رشد و تربیت اجتماعی کودک

نوزاد انسانی در هنگام تولد، موجود بی پناه است و هیچ چیزی درباره زندگی اش نمی داند. بنابراین، همه الگوهای رفتاری بعدی خویش را باید بیاموزد تا در آینده به یک موجود اجتماعی کامل بدل شده و قادر باشد به عنوان عضوی از جامعه به طور مؤثری در جامعه مشارکت نماید. این تغییر، در طی فرایند تربیت اجتماعی و در مراحل مختلف صورت می گیرد.^۳ یکی از اهداف تربیت اجتماعی آن است که کودک بتواند با کسب الگوهای معین فکر، احساس و عمل، به درکی از خود و شخصیت خویش دست یابد و قادر به برقرار نمودن ارتباط درست با دیگران گردد.^۴ درک کودک از خود به عنوان یک موجود مستقل، یک محصول اجتماعی است و از طریق کنش متقابل با

^۱. تحریم: ۶

^۲. حسینی زاده، سیره ی تربیتی پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) و اهل بیت (علیهم السلام)، ص ۱۵.

^۳. ولوکمان، ساخت اجتماعی واقعیت، ص ۱۷۷

^۴. رابرتسون، درآمدی بر جامعه، ص ۱۱۲.

نرمی و مدارا کردن، بهترین شیوه برای آماده کردن دل ها و همراه ساختن جان ها با امر تربیت اجتماعی است. این مسئله در سال های نخست زندگی و دوران کودکی انسان اهمیت بیشتری دارد؛ زیرا وجود انسان لطیف تر و به مدارای بیشتری نیاز دارد. مدارا کردن، زمینه های درونی و انگیزشی لازم را برای فرزندان فراهم می آورد و آنها را به سوی انجام کارهای شایسته و دلخواه تشویق می کند.^۱ رسول گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله) می فرماید: «همانا این دین و آئین محکم و متین است. پس با ملایمت در آن درآیید و عبادت خدا را با کراهت تحمیل نکنید و گرنه مانند سوار درمانده ای می شوید که نه مسافتی بپیماید و نه مرکبی برایش بماند».^۲

۷- مسئولیت پذیر

با توجه به اصل وحدت که هریک از مسلمانان را به منزله عضوی از پیکر اسلام محسوب می نماید، اعضای جامعه اسلامی نسبت به مسائل موجود اجتماعی بی تفاوت نبوده، احساس مسئولیت می کنند و این همان اصلی است که در فرهنگ اسلام و نیز سیره حضرت امیر (علیه السلام) موکداً مورد سفارش می باشد. امر به معروف و نهی از منکر، احقاق حق مظلوم و مقابله با ظالم و تلاش در جهت اصلاح و بهسازی امور اجتماعی از جمله مصادیق بارز اصل مسئولیت اجتماعی می باشند که پرداختن به آنها به عنوان یکی از مهم ترین وظایف اجتماعی افراد به حساب می آید و نشانه ایمان تلقی شده و موجب هدایت و رستگاری خواهد گردید.

در راستای توجه به این اصل اجتماعی، کودک امروز باید به گونه ای تربیت شود که آمادگی فهم و پذیرش مسئولیت اجتماعی در وی به وجود آید، بیاموزد که برای آینده، فردی بشردوست و خدمتگزار برای جامعه اسلامی و در طریق خیر و فضیلت انسانی باشد، بیاموزد که در زندگی اجتماعی نباید تنها به سلامت خودخرسند باشد بلکه رنج و محنت همنوعانش نیز درد و محنت وی است و نهایتاً اینکه بیاموزد که نه فقط در مقابل بندگان خدا، که در قبال شهرها، خانه ها و حتی حیوانات نیز مسئولیت دارد.^۳ پس بکوشید کودک خود را از آغاز کودکی به انجام مسئولیت ها عادت دهید. امام موسی بن جعفر (علیه السلام) در این حدیث می فرماید: «بهتر آن است که طفل

^۱. آیت اللهی و دیگران، دانش خانواده و جمعیت، ص ۲۰۳.

^۲. کلینی، اصول کافی، ص ۶۸.

^۳. نورالدهر یزدی، تبیین مبانی و اصول تربیت اجتماعی فرزندان از منظر آیات و روایات، ص ۷.

در کودکی با سختی ها و مشکلات اجتناب ناپذیر زندگی که غرامت آن است، روبه رو شود تا در جوانی و بزرگسالی بردبار و صبور باشد».^۱

۸- همکاری و مشارکت عمومی

مشارکت و همکاری افراد در انجام امور اجتماعی به عنوان یک اصل اجتماعی اساس زندگی بشر و عامل اصلی در پیشرفت ها و پیروزی های روزافزون است. به گونه ای که بدون آن، هیچ جامعه شکل نخواهد گرفت و مسیر ترقی و کمال را طی نخواهد نمود. به همین دلیل آیین الهی اسلام رعایت این اصل را در جامعه ضروری دانسته و مسلمان را به همکاری هرچه بیشتر فراخوانده است.

انسان به دلیل اینکه موجودی اجتماعی است، نیاز دارد که بسیاری از کارها را به شکل جمعی و با مشارکت دیگران انجام دهد. هم چنان که علی (علیه السلام) همه مردم را نیازمند یکدیگر دانسته و این نیاز را همیشگی و همچون نیاز انسان به اعضا و جوارح خویش معرفی می کند. زیرا اساس زندگی اجتماعی بر مشارکت و تعاون پایه ریزی شده است و نظام بنیادین اسلام بسیاری از قوانین اجتماعی خود را بر اصل مشارکت اجتماعی استوار نموده است.

بنابراین بجاست که در عرصه تربیت اجتماعی همواره این اصل را در نظر قرار داده و در پرورش روحیه گرایش کودکان، از همان مراحل اولیه تربیت به مشارکت و همکاری در امور جمعی همت گماشته شود؛ در این راستا محیط خانه به عنوان اولین جایگاه تربیت اجتماعی و آنگاه محیط بازی و نیز مدرسه که در آنها جمع کثیری از دوستان و همسالان در تربیت اجتماعی و رشد شخصیت کودک تأثیرگذارند، می توانند زمینه های بسیار مناسبی را برای شکل گرفتن روحیه مشارکت و همکاری در فرد فراهم آورند. مسلماً در جامعه ای که روحیه مشارکت، همکاری و همیاری به هموعان نهادینه گردد، کمتر افراد جامعه احساس رنج، درد و گرفتاری می کنند؛ چرا که بی تردید کسی که به رفع گرفتاری های مردم، خدمت به ایشان و هموعان و در سطح کلان تر مشارکت عمومی می پردازد، علاوه بر زندگی مسالمت آمیز و تقویت روحیه مشارکت و همکاری، کمتر شاهد فقر و گرفتاری فردی و اجتماعی خواهد بود.^۲

^۱ . rasekhoon.net

^۲ . همان، ص ۸.

نتیجه گیری

عنوان مقاله راهکارهای تربیت اجتماعی کودک در قرآن و نهج البلاغه می باشد. یکی از با اهمیت ترین ارکان اساسی سعادت بشر، تربیت است. رفتار و کردار انسان متأثر از شرایط محیطی مثل زمان و مکان عوامل اجتماعی مثل دوستان و نزدیکان است لازمه محیط اجتماعی سالم، آموزش مهارتها، آداب معاشرت و رفتارهای اجتماعی صحیح در سایه تربیت سالم اجتماعی است. خانواده در تربیت افراد نقش تکوینی نظارتی دارد. زمانی که آیه (قوا انفسکم و اهلیکم نارا وقتها النار و الحجاره) نازل شد فردی خدمت رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) رسید و پرسید: چگونه خانواده ام را از آتش دوزخ حفظ کنم؟ پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمود: «آنها را امر به معروف و نهی از منکر کن ...». از مصادیق امر به معروف نهادینه کردن رفتارهای اجتماعی مثل: حس مسئولیت پذیری، انفاق، کمک و مشارکت اجتماعی، محبت و گذشت نسبت به دیگران و آموزش حیا و تربیت جنسی است که به حفظ و سلامت جامعه کمک می کند. با توجه به نقش مهم تربیت و مهارتهای اجتماعی کودک، راهکارهای زیر توصیه می شود:

- ۱ - تقویت رفتارهای اجتماعی و تشویق به معاشرت نیکو با دیگران؛
- ۲ - پاک کردن محیط جامعه از آلودگی ها و مفاسد اجتماعی؛
- ۳ - معرفی الگوهای صالح، نیکو و موفق در رفتارهای اجتماعی از جمله شهدا و ایثار گران؛
- ۴ - تنظیم برنامه های صحیح و موثر در رابطه با رفتارهای اجتماعی و اخلاقی برای تدریس در

مدرسه؛

فهرست منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

- ۱- آیت اللهی، زهرا و دیگران، دانش خانواده و جمعیت، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۹۲ش.
- ۲- اسماعیلی یزدی، عباس، فرهنگ تربیت، قم: دلیل ما، چاپ اول، ۱۳۸۱ش.
- ۳- اتکینسون، ریتا ال، زمینه روانشناسی هیلگارد، ترجمه: گروهی از مترجمان، تهران: رشد، چاپ چهارم، ۱۳۸۵ش.
- ۴- انوری، حسن، ذیل فرهنگ بزرگ سخن، تهران: نشر سخن، ۱۳۸۹ش.
- ۵- بیستونی، محمد، مهارت های زندگی، قم: انتشارات بیان جوان، ۱۳۹۶ش.
- ۶- ولوکمان، توماس، برگر، پیتر، ساخت اجتماعی واقعیت، ترجمه: عزت الله فولادوند، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷ش.
- ۷- حاجی ده آبادی، محمد علی، درآمدی بر نظام تربیتی اسلام، تهران: دفتر تبلیغات، ۱۳۷۷ش.
- ۸- حسینی زاده، علی، سیره ی تربیتی پیامبر(صلی الله علیه و آله وسلم) و اهل بیت (علیهم السلام)، بی جا: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ نهم، ۱۳۸۹ش.
- ۹- حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل بیت (علیهم السلام)، ۱۴۰۹ق.
- ۱۰- کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ش.
- ۱۱- گیدنز، آنتونی، جامعه شناسی، ترجمه: حسین چاوشیان، تهران: نشر نی، ۱۳۸۶ش.
- ۱۲- نحلاوی، عبدالرحمن، تربیت اجتماعی در اسلام، دمشق: دارالفکر، ۲۰۰۶م.
- ۱۳- رجبیان، منصور و دیگران، تربیت اجتماعی سیاسی از منظر قرآن و نهج البلاغه، قم: دفتر برنامه ریزی تربیتی، ۱۳۸۹ش.
- ۱۴- رابرتسون، یان، درآمدی بر جامعه، ترجمه: حسین بهروان، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ سوم، ۱۳۷۷ش.
- ۱۵- عیسی زاده، عیسی، خانواده قرآنی، قم: انتشارات موسسه بوستان، چاپ چهارم، ۱۳۹۱ش.
- ۱۶- حیدری، محمد شریف، ساجدی، ابوالفضل، «موانع تربیت اجتماعی کودکان»، معرفت، شماره ۱۹۴، ۱۳۹۲ش.

۱۷- نور الدهر یزدی، یگانه، «تبیین مبانی و اصول تربیت اجتماعی فرزندان از منظر آیات و روایات»، تهران: دومین کنفرانس سراسری دانش و علوم تربیتی، ۱۳۹۵ ش.

۱۸- Tabnak.ir

۱۹-rasekhoon.net

۲۰- Hawzah.net